

RUBRIEK BOEKBESPREKINGEN

1. Besprekingen

Cornelis M. & Hinderink M., *Vrouwen in Nederland en de Verenigde Staten: de geschiedenis vanaf 1929*, Fibula, Houten, 1989, 192 blz.

Uitgangspunt voor het schrijven van dit boek is de beslissing van het Nederlandse ministerie van onderwijs en wetenschappen om in het schriftelijk eindexamen geschiedenis van het voortgezet onderwijs vanaf 1990 ook een onderwerp uit de vrouwengeschiedenis op te nemen. Dit onderwerp is geworden: "Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten 1929-1969." Het boek geeft bijgevolg een beeld van het leven van vrouwen in de twee westerse landen en hoe dit leven wordt beïnvloed door historische gebeurtenissen. Men richt zijn focus hierbij op drie thema's: het gezinsleven (nl. huishoudelijke arbeid, seksualiteit en moederschap); vrouwenarbeid en als laatste vrouwen en politiek (nl. activiteiten van vrouwenorganisaties, vrouwenvredesbeweging en de deelname van vrouwen aan het politieke leven).

De auteurs hanteren geen theoretische verklaringen, maar vertellen de geschiedenis van beide landen zoals deze feitelijk heeft plaats gevonden. Binnen deze historische context plaatsen zij de vrouwengeschiedenis, zodat je als lezer in staat wordt gesteld de acties en verwezenlijkingen van vrouwen te plaatsen binnen een ruimere context.

Het boek is onderverdeeld in vijf hoofdstukken. Elk hoofdstuk behandelt eerst de Verenigde Staten en dan Nederland. In een eerste hoofdstuk wordt de eerste feministische golf beschreven met bijzonder veel aandacht voor de strijd in verband met het vrouwelijk kiesrecht. Onder feminisme verstaan de auteurs "de stroming die zich keert tegen onrechtvaardige verschillen tussen mannen en vrouwen in de maatschappij". In een tweede hoofdstuk beschrijven de auteurs het

gezinsleven, de vrouwenarbeid en vrouwen en politiek tegen de achtergrond van de grote crisis in de jaren dertig. Dan wordt de situatie van vrouwen tijdens de tweede wereldoorlog geschetst en in een volgende hoofdstuk de ontwikkelingen in de na-oorlogse periode. Het laatste hoofdstuk bespreekt de geschiedenis vanaf de jaren '70. De auteurs nemen dus telkens een historische crisissituatie als start van een nieuwe periode voor de vrouwen.

De vrouwengeschiedenis wordt in een eenvoudige taal verteld en opgefrist door enkele oude foto's en illustraties zodat het informatief geschiedenisboek een aangenaam en boeiend leesboek wordt voor iedereen.

Leen Vermeulen

Huyse L., *De kleur van het recht*, Uitgeverij Kritak, Leuven, 1989, 127 blz.

In dit boek wordt, naar de bewoordingen van Huyse zelf, verslag uitgebracht over "wat tien jaar Leuvense sociologie van het recht aan inzichten heeft opgeleverd". In zes hoofdstukken, die telkens een ander thema behandelen, wordt nagegaan "hoe onze maatschappij met recht omspringt" en hoe het recht een "afspiegeling (is) van de samenleving waarin het werkzaam is". Het boek is grotendeels het werk van een equipe: alleen het tweede en het zesde hoofdstuk zijn integraal door Huyse geschreven.

In het eerste hoofdstuk, "Dertigduizend juristen om wat te doen?" (i.s.m. M. Lens en C. van Wanseele) wordt de kwantitatieve en kwalitatieve evolutie onderzocht van de Belgische juristenbevolking. De toename van het aantal juristen wordt in verband gebracht met algemeen maatschappelijke factoren (emancipatie van vrouwen en Vlamingen) en markteconomische factoren (toegenomen regulering en dus behoefte aan juridische deskundigheid). Gevolg van deze evolutie is een grotere verscheidenheid aan werkkringen waar juristen

aan te treffen zijn, maar ook ongewilde ondertewerkstelling - waarbij juristen lagergeschoolden uit bepaalde werkkringen verdringen. Daarom wordt de vraag gesteld naar de eigen kenmerken van de jurist - een vraag waar juristen zelf een ander antwoord op geven dan sociologen....

Het tweede hoofdstuk, "De rechter heeft een kleur", behandelt de problematiek van de politieke benoemingen in de magistratuur. Huyse bespreekt hierin de gangbare argumenten pro en contra, waaruit hij concludeert dat de nadelen duidelijk de eventuele voordelen overtreffen. Opvallend hierbij is dat uitsluitend gesteund wordt op wat (door anderen) beweerd wordt, bij gebrek aan wetenschappelijke aanwijzingen of bevindingen (cfr. verwijzing naar de demotivering van magistraten, naar de "resocialisering" van nieuwkomers in een professionele sfeer, naar de "verschuiving in het rechtsbewustzijn van velen" in de publieke opinie). Ofschoon dit alles zeer aanvaardbaar lijkt, zou meer concreet rechtssociologisch materiaal hier zeker welkom geweest zijn.

Het derde hoofdstuk, "Dubbelspraak - De rechter als politicus" (i.s.m. S. Dhondt) is wat dat betreft meer hard gemaakt. Hierin wordt op boeiende wijze de relatie bekeken tussen de rechtspraak tijdens de "repressie" t.a.v. economische, resp. politieke collaboratie, en de politieke strategie van economische wederopbouw, resp. ongenadige "liquidatie" ("bestrafing" lijkt mij hier beter aangepast). Terecht wijzen de auteurs erop dat ook nu nog extrajuridische overwegingen een rol spelen in de rechtspraak (een constante in zowel rechtssociologisch als criminologisch onderzoek) en dat erkenning hiervan enkel kan leiden tot een meer realistische interpretatie van de maatschappelijke rol van de rechter.

Het vierde hoofdstuk, "De rechter en het uurwerk" (i.s.m. C. Cuypers), behandelt de rol van de tijd in het recht (via een kleine excursie betreffende het be-

grip tijd in de sociologie). Tijd is enerzijds verbonden met fundamentele rechtsprincipes (grondige behandeling van de zaak, rechten van de verdediging, verjaring), maar stelt anderzijds zware problemen (gerechtelijke achterstand, eerbiediging van de "redelijke termijn" in strafzaken). Snelrecht als oplossing is volgens de auteurs uit den boze, door de schending van fundamentele principes die hier mee gepaard gaat. Over mogelijke oplossingen blijven zij evenwel vaag: "Eens te meer ligt de oplossing in het vinden van een gulden middenweg". In het volgende hoofdstuk wordt dit meer concreet gemaakt.

"Recht spreken aan tafel" (i.s.m. S. Parmentier) bekijkt verscheidene vormen van "informal justice" in de V.S.A., waar beslechting van conflicten nagestreefd wordt buiten de traditionele gerechtelijke kanalen. Voor- en nadelen worden even op een rij gezet, de discussie wordt afgezet tegen resultaten van rechtssociologisch onderzoek betreffende het beroep op de rechter. Mogelijke verschilpunten met de Europese en Belgische situatie worden aangeduid. Een bondig, overzichtelijk en interessant stukje.

Het laatste hoofdstuk, "De grenzen van de wet", is een grondige en kritische analyse van de dereguleringsdiscussie zoals zij in de V.S.A. en hier gevoerd wordt, en vormt hieraan een wezenlijke bijdrage. Hierdoor verschilt dit hoofdstuk, in opzet en in moeilijkheidsgraad, van de vorigen: het boekje zelf is immers duidelijk bedoeld voor een breder publiek.

Met dit algemene opzet moet rekening gehouden worden bij de uiteindelijke beoordeling van deze publicatie. Wie het terrein van de rechtssociologie enigszins volgt zal niet veel nieuws geleerd hebben: de hoofdstukken hernemen meestal vroegere publicaties in tijdschriften zoals Panopticon, Rechtskundig Weekblad, Recht der Werkelijkheid. Voor die lezer zullen sommige delen ook te oppervlakkig blijven (cfr. politieke benoemingen in de magistratuur), te weinig hard gemaakt of met referenties gestoffeerd. Voor het breder pu-

bliek is "De kleur van het recht" echter een boeiende en toegankelijke (met uitzondering, vrees ik, van het laatste hoofdstuk) rondgang in het maatschappelijk fenomeen "recht", en een inleiding in hedendaagse rechtssociologie.

S. Snacken

Roseboom H. & Stegerhoek R. m.m.v. Bakx J., *Voorlichting aan migranten. Het kiezen van methoden en middelen*, Uitgeverij Lemma b.v. Culemborg, 1989, 119 blz.

Professioneel zijn de auteurs verbonden aan centra voor buitenlanders (in Nederland) en vooral vertrouwd met Turken en Marokkanen. Migranten informeren is volgens hen geen evidentie, doch ook niet bepaald moeilijker dan het informeren van niet-migrant. De point is dat een voorlichtingsactiviteit moet zijn afgestemd op de doelgroep. Vandaar de keuze zich te beperken tot de voorbereidende fase van het voorlichtingsproces en het pleidooi voor een gestructureerde aanpak.

Binnen de voorbereiding worden een 10-tal stappen onderscheiden die in evenveel hoofdstukjes aan bod komen, samengevat in een checklist achteraan. Naar verhouding gaat de meeste aandacht naar 'problemanalyse' (taal, cultuur, politiek, religie), 'voorlichtingsmethodieken' (individueel, groep, massamediaal) en 'hulpmiddelen' (auditief, visueel, audiovisueel). Ook 'formuleren van doelstellingen', 'doelgroepen' en 'wervingsplan' klinken bekend in de oren. Door de voortdurende terugkoppeling naar migranten krijgt dit boek echter een bijzondere praktische waarde. Aan de concreetheid en de talrijke illustraties van hoe het moet c.q. niet moet, voel je bovendien dat de auteurs het zelf hebben meegemaakt.

Verplichte literatuur voor de street level bureaucrat, een aanrader voor de beginnende vormingswerker (met migranten)! De meer ervaren beroepskracht hanteert het best als een naslagwerkje. Jammer dat omwille van die

functie in de bijlagen - naast een literatuuroverzicht, tips en adressenbestand - geen register werd opgenomen. Informatie (bv. betreffende: folder, huisbezoek, tolk, vertalen, wachtkamervoorlichting...) zou daardoor sneller opgespoord kunnen worden. In de inhoudstabel zoek je immers tevergeefs naar dit soort begrippen.

Jean Pierre Dziergwa

Torode B. (ed.), *Text and talk as social practice. Discourse difference and division in speech and writing*, Dordrecht: Foris publications, 1989, 188 blz.

In de voetsporen van de etnomethodologie heeft de conversatie-analyse zich ontwikkeld als een sociologisch onderzoeksprogramma dat een 'naturalistische' studie nastreeft van het alledaags taalgebruik. Doorheen de jaren tachtig heeft de conversatie-analytische methode een explosieve ontwikkeling gekend zodat we nu beschikken over een brede waaier aan empirische studies waarin de interactionele structuren van ons taalgebruik tot zijn meest banale details ontleed werden. Naast een aantal bijdragen die volkomen in de geest van de conversatie-analyse te werk gaan, biedt dit verzamelwerk ook enkele voorbeelden van 'discours analysis' waarin het accent meer ligt op een studie van tekstuele structuren onderhuids aanwezig in ons alledaagse praten en schrijven. Nieuw in dit boek is dat ook de vraag gesteld wordt in welke mate de 'discours'-analyse een kritische functie kan vervullen ter ontmaskering van maatschappelijke structuren van vervreemding.

De auteurs in dit boek halen hun empirisch materiaal uit perscommentaren en medische rapporten, uit gespreksessies tussn therapeut en cliënt, uit consultatiegesprekken van dokters. De verwerking van dit materiaal demonstreert dat hun aanpak momenteel heel ver verwijderd is van de oorspronkelijke, interpretatieve opstelling van de etnomethodologen. Men is geëvolueerd

tot een bijna behavioristische ontleding van de sequentiële organisatie van ons taalgebruik ten koste van een hermeneutisch begrijpen van de betekenisvolle, ordelijke samenhang in het gesprek of in de tekst.

Martin Ruebens

Verhoeven C., *Een velijnen blad. Essays over aandacht en achterdocht*, Baarn, Ambo, 1989, 173 blz.

Met deze nieuwste essaybundel breidt C. Verhoeven een reeds lange lijst van publicaties uit waarin hij scherpzinnige beschouwingen formuleert over de meest uiteenlopende aspecten van onze cultuur en samenleving. Dit maal staat de alledaagse ervaring centraal dat teksten vragen om een voortdurend herlezen en herinterpreteren, dat wetenschap niet tot stand kan komen zonder nadenken en mijmeren, dat gevoelsuitingen steeds op hun oprechtheid getoetst moeten worden. Aandacht en achterdocht kunnen hier niet van elkaar losgekoppeld worden. Met dit inzicht voor ogen pleit C. Verhoeven voor een filosofie die het alledaagse niet als vanzelfsprekend beschouwt zonder evenwel het te hoog te verheffen boven haar banaliteit. Ditzelfde geldt voor de werkelijkheid op zich die zich aandient als een massieve gegevenheid maar toch door mensen gemaakt is en als dusdanig voorwerp van verwondering en reflexie kan worden. Als boodschap voor de socioloog besluit C. Verhoeven hieruit dat een nadenken over de samenleving slechts bevorderend kan werken wanneer de conventies en wetten waarmee we de samenleving maken niet vanzelfsprekend en willekeurig geacht worden maar naar een 'ideaal' toe steeds opnieuw herlezen en herinterpreteerd worden.

Martin Ruebens

Van de Geer J.P., *Analyse van kategorische gegevens*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1988, 213 blz.

Indien dit boek handelt over de analyse van kategorische gegevens, dan betreft het hier geenszins een bespreking van de traditioneel in de sociale wetenschappen gehanteerde technieken voor de analyse van kruistabellen. Het boek stelt de groep technieken voor die ontstaan wanneer men tracht de traditionele multivariate technieken (zoals principale componentanalyse, canonische correlatie analyse, e.d.) zodanig te generaliseren dat ze eveneens van toepassing worden op niet-numerieke gegevens. Deze veralgemening wordt soms aangeduid met de term 'niet-lineaire multivariate analyse' (MVA).

Uitgangspunt voor deze veralgemening is een datatheorie die stelt dat alle kenmerken in essentie categorisch zijn, d.i. ze delen de eenheden op in een aantal groepen. In het geval van nominale kenmerken gaan de ambities niet verder dan dat. In het geval van ordinale kenmerken wil men echter bovendien uitdrukken dat deze groepen geordend zijn. In het geval van numerieke kenmerken worden tevens de afstanden tussen de groepen vastgelegd. Deze beschouwingen maken dat men de aan de groepen toegekende scores zonder enig verlies aan informatie mag gaan transformeren zolang de basiseigenschappen van de kenmerken maar gerespecteerd worden.

Deze transformatiegedachte is de basis van de niet-lineaire MVA. Waarom niet trachten een klassieke MVA-techniek toe te passen op gekwantificeerde gegevens, d.i. we trachten niet enkel de parameters van het model optimaal in te schatten, maar we trachten tevens om op een optimale wijze numerieke scores aan de groepen toe te kennen. We dienen dan zowel de parameters als de toegekende scores te interpreteren. Merk op dat in het geval van ordinale kenmerken, de kwantificaties de orderrelaties tussen de groepen dienen te respecteren.

Deze idee heeft in de tweede helft van de jaren '70 en het begin van de jaren '80 een flink deel van een generatie psychometristen bezig gehouden. Een niet onaanzienlijke bijdrage hiertoe werd aan het Leidense 'Departement Datatheorie' geleverd (nl. technieken als HOMALS, PRINCALS, CANALS, OVERALS, e.d.). De auteur tracht in zijn boek een niet-technische inleiding tot deze klasse van technieken te bieden.

Zijn ambitie is hierbij vrij hoog. Alles moet zich volgens hem laten uitleggen aan de hand van geometrische voorstellingen. Dit moet volgens hem in principe kunnen zonder ook maar één enkele formule te hanteren. Naar mijn mening drijft de auteur deze stelling toch wel wat te ver door. Zijn boek was wellicht veel begrijpelijker geworden, mocht er wat kwistiger met formules omgesprongen zijn. Nu komt de uiteenzetting soms wat al te geforceerd over (sommige formules worden nu eerder verbaal uitgeschreven i.p.v. algebraïsch).

In een eerste deel van het boek worden de algemene principes van de aanpak geschetst; in een tweede deel worden deze principes concreter opgevuld door in elk hoofdstuk telkens een andere techniek aan de hand van voorbeelden te illustreren. Een behandeling in omgekeerde volgorde was m.i. de duidelijkheid van de uiteenzetting ten goede gekomen.

Ludo Daemen

Philips M., *Eigenheid in verscheidenheid; de kleine ondernemers in Vlaanderen*, Leuven/Antwerpen, ACCO/UIA, 1989, 346 blz.

Dit boek is de neerslag van een FKFO-project, dat onder leiding van A. Mok aan de UIA uitgevoerd werd. Voor diegenen onder u die methodologische vakken doceren is het een geschenk uit de hemel: bij mijn weten is nog geen enkel auteur erin geslaagd om binnen het beperkte bestek van een driehonderd tal bladzijden

zoveel methodologische fouten, blunders, inconsistenties en ongerijmdheden op een overzichtelijke wijze bij elkaar te brengen. Daarenboven is het verband tussen de in het eerste gedeelte beschreven onderzoeksvragen en het eigenlijke empirische onderzoek op zijn minst goed verborgen. Tevens bezondigt de auteur zich op meerdere plaatsen aan uitspraken die niet gebaseerd zijn op ernstig onderzoek, maar op eigen reflectie. Dit alles is uitermate jammer, want op één punt kan ik de auteur volledig bijtreden: op sociaal-economisch gebied zijn de positie en de prestatie van de kleine ondernemer belangrijke elementen.

Dat het bovenstaande niet overdreven is, moge uit hetgeen volgt blijken. Het is m.i. immers noodzakelijk alle onvolkomenheden van dit werk bloot te leggen, opdat niemand zich in het hoofd zou halen welke aktie of beleid ook te baseren op de vermeende "resultaten" ervan.

Het werk bestaat uit vier delen. In het eerste wordt het onderzoeksonderwerp maatschappelijk en "wetenschappelijk" gesitueerd. Het is zeer uitvoerig, weinig substantieel en rommelig gestructureerd. De term "wetenschappelijk" wordt met een zo hoge frequentie gebruikt, dat men geneigd is te geloven dat de auteur hiermee denkt het gebrek aan wetenschappelijkheid van de tekst zelf te compenseren. Het eerste hoofdstuk handelt over de positie van de kleine ondernemer in België: soms worden kleine ondernemingen besproken, dan weer KMO's. In het tweede hoofdstuk was het de bedoeling de positie van de kleine onderneming in de lokale gemeenschap te schetsen: 8 blz. gaan over de situatie in Frankrijk tussen de 11de en 18de eeuw (na Christus, dat wel), gebaseerd op één bron. Daarna komt een overzicht van de "sociologie van de middenklasse", waarvan ik de kwaliteit niet kan beoordelen maar waarvan de relevantie binnen het kader van het onderzoek mij enigszins ontgaat. Vervolgens wordt het Belgisch overheidsbeleid besproken. Wat dit met de lokale gemeenschap te maken heeft is mij eveneens een raadsel, evenals de vaststelling dat de overheid erin

gelukt is "een halt toe te roepen aan de steeds voortschrijdende tendens tot schaalvergroting van de handel". Maxi-GB, Delhaize, Ikea, Aldi, Makro,..., zijn in mijn ogen nu toch ook niet de sympatieke kleine middenstanders van weleer. Dan volgen, eindelijk, zeven bladzijden over de gemeenschap: het stukje over economische integratie gaat enkel over grote ondernemingen, bij politieke integratie wordt enkel de houding van werknemers uit kleine (en grote) ondernemingen belicht. De conclusie is dat een "goede sociale integratie... belangrijk is voor ondernemers". Vraag niet waarom. Ruimtelijke integratie wordt dan weer geïnterpreteerd als de lokale toestand op het ondernemersgedrag, en is tevens een excuus om iets over bedrijvent centra te schrijven.

In het tweede deel wordt de onderzoeksopzet belicht, waarbij de schijnwerpers zeker niet in het eerste deel staan opgesteld. Eerst zet de auteur ons op het verkeerde been door te stellen dat de inschakeling van de kleine ondernemers in de lokale gemeenschap bestudeerd zal worden, met o.m. de bedoeling het overheidsbeleid hierop af te stemmen. Nu, als dat de bedoeling is, dan kan verwacht worden dat ook onderzocht wordt waarom bepaalde bevolkingscategorieën zich misschien minder of niet geroepen voelen tot het kleine ondernemerschap. Plots echter blijkt het ondernemingsresultaat de afhankelijke variabele te zijn, en de bestudeerde onafhankelijke variabelen bepaalde ondernemers- en ondernemingskenmerken, waaronder als voornaamste de voornoemde integratie in de lokale gemeenschap en de "beroepsoriëntatie" van de ondernemer. Alle gegevens werden bekomen via een schriftelijke enquête (waarvan we het vragenformulier niet te zien krijgen). In feite betreft het dan nog twee enquêtes, die van elkaar verschillen door zowel de voorgelegde vragenlijst als de benadering van de potentiële respondenten. Al deze gegevens werden wel zonder onderscheid gezamenlijk verwerkt. Helemaal grotesk wordt het als de onderzochte beroepsgroepen o.m. geselecteerd worden op basis van een vermoede activiteit binnen de lokale

gemeenschap, waardoor uiteraard de variatie van één der onafhankelijke concepten nodeloos gereduceerd wordt. Het bepalen van de steekproefgrootte is ook niet mis: volgens geheim gehouden berekeningen en criteria zou deze 1200 eenheden moeten bedragen van de vier onderzochte beroepsgroepen samen (bouwonderne-
mers-metselaars, kruideniers, brood- en banketbakkers, garagehouders). Men leidt hieruit af dat 1200 onderne-
mers moeten aangeschreven worden. Uiteindelijk worden 1169 personen aangeschreven in een aantal Vlaamse ar-
rondissementsen, en ontvangt men 275 antwoorden. Stra-
tificatie binnen de beroepsgroepen gebeurde aan de hand van de verstedelijkingsgraad van de bevolking voorbijgaand aan de plausibele gedachte dat het aan-
deel kleine ondernemers in een dorp, gemeente of stad eventueel beïnvloed wordt door juist die verste-
delijkingsgraad.

In het derde deel wordt het onderzoeksmateriaal "be-
schreven" en in het vierde "diepergaand geanalyseerd". Eerst komt een telefonische enquête aan bod. Die was in feite bedoeld om de tweede zending enquêtefor-
mulieren te begeleiden. De volgende "maatschappelijk relevante" vragen werden aan onze kleine ondernemers gesteld: "Wat zijn uw voornaamste problemen", "geef uw oordeel over het overheidsbeleid", "wat zijn uw wensen naar de overheid toe" en "wat denkt u van de toekomst van uw eigen onderneming?". Contradicties in de ant-
woorden worden niet opgemerkt, een aparte rekenkunde voor bakkers wordt geïntroduceerd (35% is "het merendeel"), er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de sociale lasten van de zelfstandigen zelf en deze van hun werknemers. Ondanks dit alles en het feit dat geen enkele statistische toets aangewend wordt, meent de auteur dat zij "vrij goed geslaagd was" in haar opzet. Welk dit opzet was, benevens het stimuleren van de on-
dernemers om hun enquêteformulier in te vullen en terug te sturen is eveneens een goed bewaard geheim. Vervolgens worden, middels chi-kwadraattesten, de on-
dernemer en de onderneming besproken. Hieruit blijkt o.m. dat de antwoorden van ondernemingen met 60, 95 en

169 niet uit het gegevensbestand verwijderd werden, evenals de respondenten die niet tot de beoogde beroepsgroepen behoorden (26 in totaal), dus bijna 10% van het totaal aantal observaties). Arbeidsintensiteit, een economische vakterm gerelateerd aan de produktietechnologie, wordt hier gedefinieerd als de lengte van de werkweek (zonder trouwens te melden hoe verlofweken in rekening gebracht werden, als dat al gebeurd is). De taakstructuur van de ondernemers werd onderzocht aan de hand van 16 taken, die zagezegd in een bijlage terug te vinden zijn. Deze is echter spoorloos, en hoe die 16 taken bepaald werden is eveneens een mysterie. Op het einde van een aantal hoofdstukken worden eveneens, ter illustratie, bladzijdenlange voorbeelden van antwoorden opgesomd, zonder enige verantwoording van de selectie ervan.

In de verdere analyse wordt de waarde van de resultatenvariabele bepaald aan de hand van antwoorden van de ondernemer zelf. Andere manieren zijn volgens de auteur immers onbetrouwbaar. De overvloedig bestaande economische literatuur dienaangaande werd niet geconsulteerd. "Resultaat" is het gemiddelde van vijf trichotomieën: omzetsverandering laatste 5 jaar (stijgen, gelijk, dalen), resultaat 1985 (5 mogelijke antwoorden gaande van zeer goed tot zeer slecht, die dan volgens een geheim recept heringedeeld worden in drie categorieën), verwacht resultaat 1986 (5 mogelijke antwoorden), verwachte resultaten voor de komende 2 à 3 jaar (5 mogelijke antwoorden) en toekomstverwachtingen (8 mogelijke antwoorden). "Waarom?" zult u vragen? Ik ook. In ieder geval wordt gemiddelde dan weer gebruikt om de ondernemingen volgens een geheime goocheltruuk in vier groepen onder te verdelen: probleembedrijven, stagnerende bedrijven, gedijende bedrijven en groeiende bedrijven.

De "beroepsorientatie" van ondernemers wordt bepaald op basis van 29 ondernemerskwaliteiten, waarop een factoranalyse toegepast wordt. Dit getuigt meer van roekeloosheid dan van inzicht: alle 29 variabelen kunnen maar drie waarden aannemen (ordinaal dan nog nog!).

Dat we de factorladingsmatrices niet mogen zien, is hiermee vergeleken nog maar een klein vergrijp. Dat men factoren selecteert op basis van interpreteerbaarheid en niet op basis van verklaarde variantie is dit daarentegen niet. De "integratie in de lokale gemeenschap" wordt eveneens gemeten vertrekkende van de antwoorden. De elementen die in het hoofdstuk over de "brede maatschappelijke context" aan bod komen blijken dan weer alle ondernemingsgebonden te zijn (administratieve verplichtingen, fiscaliteit, kredietverwerving, vestigingswetgeving, overheidsmaatregelen gericht op kleine ondernemers). Het resultaat van dit alles is dat geen enkele van de vooropgezette hypothesen bevestigd wordt (waar op zich niets verkeers aan is). In een laatste hoofdstuk wordt dan gepoogd d.m.v. een regressie "en catastrophe" andere invloeden op het ondernemingsresultaat te detecteren. Het resultaat krijgen we weer niet te zien, evenmin als de statistische evaluatie. Ook stond ik wat verbouwereerd aan te kijken tegen de mededeling dat het toch wel merkwaardig is dat de beta verschilt van de regressiecoëfficiënt met niet-gestandaardiseerde inputs. Het tegendeel zou me verbazen.

Al het bovenstaande moet wel bij de lezer de indruk wekken dat ik een zeer negatief ingesteld persoon ben. Het tegendeel is waar: ik heb zorgvuldig naar positieve elementen in dit werk gezocht. Op het onderwerp na heb ik, spijtig genoeg, niets gevonden.

Marc Jegers

Huberts L.W. & van Noort W.J. (red.), *Sociale bewegingen in de jaren negentig. Stand van zaken en vooruitblik*, DSWO Press, Leiden, 1989, 156 blz.

Tot voor enkele jaren werd de "resource mobilization approach" in sociologische kringen als een buitenbeentje beschouwd: een niet echt ernstig te nemen, lichtjes gewaagde en vooral cynische kijk op de kwestie wat maakt dat mensen tot collectief handelen besluiten. In

navolging van Mancur Olson werden traditionele verklaringen van maatschappelijk protest - vanuit het diepe onrecht dat de betrokkenen was aangedaan, of in termen van het grote en bergen verzettende geloof dat de deelnemers bond - van de tafel geveegd. Het bleek allemaal een kwestie van eigenbelang te zijn, van min of meer rationele afweging, van entrepreneurs, van hulpbronnen en netwerken.

De werken van de auteurs die zich tot deze benadering bekennen worden doorspekt met termen als "social movement industries", "issue elasticity", "competition for resources", "demand curves", "substitutability of products", "product loyalty" en dergelijke. Perrow typeerde de RM-benadering treffend als "industrial capitalism in the political arena". In de minder geslaagde toepassingen van de benadering heeft de terechte kritiek van Olson op het mechanistisch denken dat kenmerkend was voor de oudere benaderingen van sociale bewegingen, plaats geruimd voor het meest extreme voluntarisme. De binnen deze richting geconstrueerde verklaringen van collectieve verschijnselen verschillen vaak dan ook niet zo erg van vulgaire samen-zweringstheorieën.

Eén van de meest geslaagde aanvullingen op de vaak toch wel extreem economistische verklaringlijnen die binnen de RM-benadering worden gehanteerd kwam van de Nederlandse sociaal-psycholoog Klandermans. Aansluitend bij Wilsons typologie van motieven, en gebruikmakend van inzichten uit de "value-expectancy theory" uit de sociale psychologie, ontwikkelde Klandermans een helder en samenhangend model dat inmiddels zijn bruikbaarheid in empirisch onderzoek heeft bewezen. In zijn bijdrage aan deze door Huberts en van Noort geredigeerde bundel zet Klandermans de hoofdlijnen van zijn verfijnde versie van de RM-benadering nog eens uiteen.

In andere bijdragen worden elementen uit de RM-benadering gebruikt in analyses van de vredesbeweging (Everts), de vrouwenbeweging (Outshoorn), radicale be-

wegingen (Huberts en Van Noort), acties van ambtenaren (Van Noort en Lammers) en bewegingen binnen de R.K. Kerk (Laeyendecker). In hun bijdragen, respectievelijk over culturele veranderingen en de milieubeweging, spreken Schreuder en Nelissen hun twijfel uit over de bruikbaarheid van de RM-benadering. Schreuder constateert dat belangrijke gegevens als de rol van ideologieën, van charismatische leiders, van de overdracht van ideeën, onder de mat worden geveegd. Nelissen verwacht meer heil van een "nieuwe sociale bewegingen"-aanpak waarbij het traditionele verklaren vanuit "grote maatschappelijke nood" gefaciliteerd wordt tot de door Habermas geponeerde "kolonisering van de leefwereld".

In een afsluitende tekst maken Huberts en Van Noort duidelijk wat vermoedelijk de meest interessante bijdrage van de RM-benadering zou kunnen zijn. Aan de hand van een reeks in de theoretische literatuur aangeduide determinanten van mobilisatie en collectieve actie wordt een conceptueel kader geconstrueerd dat als heuristisch instrument kan worden gehanteerd voor het aangeven van wat maakt dat een sociale beweging al dan niet succesvol de massa op de been kan brengen. De in de ondertitel van het boek beloofde "vooruitblik" op het sociale bewegingen-front van de jaren negentig komt begrijpelijkerwijze niet uit de verf. Op basis van vijf geselecteerde factoren worden een aantal voor de bewegingen in kwestie eerder sombere prognoses gemaakt. De slotzin van het boek steekt de actievoerders echter een hart onder de riem door te stellen dat "de werkelijkheid, gelukkig maar, de wetenschap blijft verbazen". Erg veel vertrouwen in het voorspellend karakter van de RM-benadering heeft men zo te zien niet.

Patrick Stouthuysen

Gay P., *Sigmund Freud, zijn leven en werk*, Baarn, 1989, 718 blz.

Wehr G., *Carl Gustav Jung zijn leven en werk*, Baarn, 1989, 416 blz.

Op het eerste zicht lijken er in de monumentale Freud-biografie van Peter Gay (718 p.; een register van 35 bladzijden noten) grote gaten te zitten. Gay brengt geen van de onderwerpen ter sprake die in het lichtontvlambare debat rond de persoon en het werk van Freud de laatste twintig jaar de 'hot issues' waren. Geen verhalen over door Freud vervalste dromen die als volmaakte illustratie bij zijn theorieën dienden, niets over gefingeerde patiënten en compleet verzonnen dialogen, kortom geen woord over de verhalen die Freud met een corona van verdachtmakingen omgeven. Dergelijke verhalen steunen evenwel in het beste geval op onbewezen veronderstellingen en zijn dus uitstekend geschikt voor retoriek. Gay, een uitstekend stilist, houdt zich liever aan de feiten. Hij heeft zich dan ook teruggetrokken uit het soort spectaculaire tribunalen waarin aanklager en verdediger gedwongen zijn met platte retorische middeltjes applaus te oogsten en zo gelijk te krijgen. Verwonderlijker is misschien dat hij evenmin expliciet aandacht schenkt aan de meer algemene en principiële kritiek op het geringe wetenschappelijke gehalte van de psychoanalyse, die iedere andere kritiek op de psychoanalyse overstemt.

De reden is dat Gay een historische biografie heeft geschreven. De archeologische methode hanterend, heeft hij het stof van jaren weggeblazen en latere constructies ontmanteld om te ontdekken wie Sigmund Freud was in de context van zijn eigen leven. Dit lijkt een doenbare, zij het gigantische onderneming. Bronnen over Freud zijn er genoeg, en ze zijn zo verscheiden dat ze gemakkelijk met elkaar vergeleken kunnen worden en tegen elkaar afgewogen. Men kan, in dit opzicht, dus niet zeggen dat Gay een geschiedkundig huzarenstukje heeft opgevoerd. Dat Gays FREUD een meesterwerk is geworden is te danken aan iets anders.

Gay (die onder meer lange tijd in leeranalyse is geweest) is erin geslaagd zijn hele bagage aan psychoanalytische kennis op te bergen om Freuds ideeën te kunnen duiden als wat ze historisch gezien zijn: ideeën die zijn ontstaan vóór er psycho-analyse bestond. Eenvoudig is dit allerm minst. Het vergt een bijna ongelooflijke intellectuele zelfbeheersing. Want men kan Freuds ideeën natuurlijk maar beschrijven als men beschikt over een serieuze kennis van de psychoanalyse, terwijl men anderzijds die kennis moet verloochenen om te vermijden dat de historische Freud bedolven wordt onder wat er van zijn producten geworden is. Daarom heeft Gay zich onthouden van iedere uitdrukkelijke inmenging in het actuele verhitte Freud-debat - wat niet wegneemt dat Gays studie tot bepaalde conclusies dwingt.

De Freud zoals hij door Gay geschetst wordt, is wat zijn karakter betreft een figuur van grote tegenstellingen, maar als onderzoeker en wetenschapper een beginselvast erfgenaam van de Verlichting, een bestrijder van de demon van irrationaliteit, iemand "die het verzwegene aan het licht (wil) brengen en de hypocrisie en de uit fatsoen geboren leugens van de burgerlijke samenleving ontmaskeren" (p. 9). Een onvervalste, onverdachte wetenschapper dus die echter wel met het probleem te kampen had dat hij zijn verbeelding moeilijk aan banden kon leggen. Dit heeft hem enkele keren parten gespeeld (zoals in zijn studies over Leonardo en Mozes) maar in het algemeen is Freud er volgens Gay in geslaagd het licht van de wetenschap te laten schijnen in de uithoeken van de menselijke geest waarvan men tot voor Freud het bestaan niet eens kende.

In alle opzichten is Gerhard Wehrs benadering van Jung tegengesteld aan Gays benadering van Freud. Men kan wel zeggen dat Freud en Jung de biografen gekregen hebben die ze verdienen. Gay, net als Freud, meer geïnteresseerd in het verleden dan in de toekomst; allebei hebben ze een hekel aan godsdienst, metafysica en 'spirituele zaken' en steunen ze hun verklaringen

op min of meer duidelijke feiten. Wehr, net als Jung, meer geïnteresseerd in de toekomst dan in het verleden; allebei hebben ze een voorliefde voor godsdienst, mystiek en zaken als parapsychologie en alchemie, en zoeken ze verklaringen bij voorkeur in het 'innerlijke', het voor de zintuigen ontoegankelijke. Radicaal in tegenstelling tot Gay pleegt Wehr voortdurend vooruitblikkende geschiedschrijving. Zijn boek wemelt van 'tekenen', dromen waarin de toekomst gevoeld wordt, anticipaties, enz.... Die benadering is ongetwijfeld verwant aan Jung; geheel in diens geest wordt zijn leven opgevat als een zinvol en afgerond, tot vervulling gebracht geheel.

De grote moeilijkheid bij zo'n soort biografie is dat zij erg hermetisch is. Wehrs JUNG is een hermetisch boek over een hermetisch denker (en, om de communicatie nog wat te bemoeilijken, komt daar nog bij dat de vertaling vrij stroef is).

Kan men Gays studie over Freud werkelijk raadplegen als een encyclopedie (mee dank zij het voortreffelijke register), dan kan men Wehrs boek openslaan als een orakel - Freud en Jung zouden het zo gewild hebben.

Walter Weyns

Billiet J., Loosveldt G. & Waterplas L., *Response-effecten bij survey-vragen in het Nederlands taalgebied*, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Departement Sociologie, K.U. Leuven, 1988, 261 blz.

Het voorliggende werk is een eerste deelrapport over een onderzoek dat het optimaliseren van vorm en formulering van opinie- en bedreigende feitelijkheidsvragen tot voorwerp heeft. Door middel van een veldexperiment wordt nagegaan in welke mate antwoordfouten kunnen gereduceerd worden. In dit deelrapport worden een aantal formulerings- en volgorde-effecten besproken. Daartoe werd aan een daartoe speciaal getrokken steekproef uit een qua demografische kenmerken vrij

homogene populatie een uitgebreide gestandaardiseerde vragenlijst voorgelegd. Om de invloed van een aantal effecten na te gaan, werden twee versies van de vragenlijst afgenomen bij twee verschillende toevalsteekproeven.

Na een korte situering van het probleemgebied in de kontekst van de recente literatuur, wordt een overzicht gegeven van de onderzochte effecten. Elk effect wordt vervolgens afzonderlijk besproken. Het geheel wordt gevolgd door een uitgebreid literatuuroverzicht, een uitgebreid appendix over de interviewertraining, en de twee versies van de vragenlijst.

Het werk voldoet in ruime mate aan de kwalitatieve normen die van zulk een onderzoeksrapport mogen verwacht worden. Het voorwerp van onderzoek is helder gesteld, en op constructieve wijze in de recente literatuur ingebed. Alle voor het interpreteren van de resultaten nuttige gegevens worden overzichtelijk voorgesteld, en de discussie ervan is verhelderend. De auteurs hebben bovendien voor het testen van een aantal effecten stelselmatig gestreefd naar een letterlijke replicatie van vroeger onderzoek in andere landen. Dit lovenswaardig uitgangspunt leidt dan ook tot uitspraken over de vermoedelijke "algemene" geldigheid van een aantal effecten of deeleffecten. Deze "veralgemening" gebeurt echter steeds met de nodige zin voor nuance. Zeer verdienstelijk is het afsluitend deel 11 ("Besluit: wat te doen?"), waarin gepoogd wordt een aantal praktische wenken m.b.t. het opstellen van vragenlijsten voorop te stellen.

Enkele punten van kritiek zijn op hun plaats. In de eerste plaats stelt het werk in zekere zin teleur wat de reikwijdte van de behandelde materie betreft. De eventuele invloed van de kenmerken van de respondenten op de antwoordverdelingen wordt immers - bewust - terzijde gelaten. Enkel opinievragen zijn het voorwerp van onderzoek. De eigenlijke kwaliteit van de antwoorden wordt niet onderzocht. De algemeenheid van de geformuleerde regels moet dus sterk gerelativeerd wor-

den. Dit boek is bijgevolg verre van een allesomvattend naslagwerk over het opstellen en afnemen van vragenlijsten. Ook het belangrijke onderzoeksveld van de intervieweffecten op het antwoordgedrag komt niet aan bod. Het zeer uitgebreide appendix over interviewertraining, dat in de hoofdtekst verder niet gebruikt wordt, wekt om die reden enige bevreemding. Tot slot kan nog gewezen worden op enkele inhoudelijke slordigheden. Zo is de wijze van het onderbrengen in categorieën van de antwoorden op open vragen - een cruciaal onderdeel van de analyse - niet voldoende geëlaboreerd. De geldigheid van de conclusies over dat deel van het onderzoek kunnen dan ook moeilijk worden beoordeeld. Terecht wordt de nadruk gelegd op het belang van het pretesten bij het opstellen van de aan te bieden antwoordcategorieën. Met name de discrepantie tussen de antwoordverdeling van open en gesloten vragen kan haar oorsprong vinden in het niet op voorhand testen van de in de gesloten vraag aangeboden antwoordcategorieën. De vraag kan worden gesteld waarom de auteurs zich de moeite niet hebben getroost ook dit effect te onderzoeken.

Indien de lezer zich kan verzoenen met de eerder beperkte probleemdefinitie, zal hij het werk een uitstekende en bruikbare bijdrage in de discussie vinden.

P. De Pelsmacker

Van Bijsterveldt Q. (red.), *Over Tijd: Verkenningen van de temporele organisatie van onze samenleving*, Amersfoort/Leuven, Acco, 1988, 132 blz.

'Over tijd' is een studie die in opdracht van het Nederlandse ministerie van WVC werd geschreven. De bedoeling was de problematiek van tijdsordening te schetsen aan de hand van de beschikbare gegevens uit de literatuur.

De verschillende hoofdstukken werden geschreven door medewerkers van het Centrum voor Vrijetijdskunde in

Tilburg. Naast een inleidend hoofdstuk en het besluit van de redacteur, bestaat het boek uit twee eerder theoretische hoofdstukken en drie hoofdstukken die elk een sector belichten waar zich problemen m.b.t. de tijdsordering voordoen: de arbeidssector, de distributiesector en het huishouden.

In het inleidend hoofdstuk schetst van Bijsterveldt in het kort de groeiende aandacht van de Nederlandse overheid voor de tijdsproblematiek. In vergelijking met België valt vooral de gecentraliseerde aanpak van de Nederlanders op. Terwijl men in Nederland reeds drie nationale tijdsbudgetstudies heeft uitgevoerd (sinds 1975 om de 5 jaar) en talrijke beleidsnota's aan de problematiek heeft gewijd, is de aandacht in België voor tijdsordeningsproblemen nauwelijks merkbaar.

Van Bijsterveldt benadrukt ook de groeiende wetenschappelijke belangstelling voor de tijdsproblematiek. Dit overzicht is echter te beknopt om informatief te zijn. Het is niet meer dan een toevallige opsomming van auteurs (zonder de referenties te specificeren) als illustratie voor het feit dat sociale wetenschappers reeds enkele decennia aandacht vragen voor tijdsproblemen.

In hoofdstuk 2 plaatst van der Poel onze moderne westerse tijdsopvatting in een historisch perspectief. De thema's die hij behandelt (een algemeen overzicht van de ontwikkelingen in de tijdsrekening, de overgang van een cyclisch naar een lineair tijdsperspectief en de ontstaansgeschiedenis van de moderne tijdsordering) zijn te complex om in één hoofdstuk te vatten. De tekst is dan ook vaak ongenueanceerd en op sommige punten misleidend.

Zo stelt van der Poel bv. dat er zich in de loop van de westerse geschiedenis een ontwikkeling heeft voorgedaan van een cyclisch tijdsbesef naar een lineaire tijdsconceptie. Deze stelling sluit heel goed aan bij de visie dat agrarische samenlevingen gedomineerd worden door natuurlijke cycli (de seizoenen, de

maancycli, de dagcyclus, ...), terwijl in moderne samenlevingen een abstract lineaire tijdsopvatting overheerst. Alhoewel deze algemene voorstelling ongetwijfeld correct is, is het toch enigszins misleidend als hierbij verondersteld wordt dat cycli in moderne geïndustrialiseerde samenlevingen onbelangrijk zijn geworden. In werkelijkheid is het cyclische essentieel in elk tijdsconcept en blijft het alsdusdanig de hoeksteen van onze moderne tijdsordering. Dit geldt niet alleen voor al onze culturele gebruiken (rituelen, feestdagen, ...), maar ook onze moderne instellingen en bureaucratieën zijn cyclisch geordend (cfr. academiejaren, boekhoudingen, verjaring van straffen, ...). De essentie van tijdsordering is de 'praktische' illusie dat er grenzen zijn in het tijdsverloop - die gemarkeerd worden door cycli - die het mogelijk maken iets af te sluiten en iets nieuws te beginnen. Het is precies dat aspect van de tijd dat tijdsschema's en -roosters mogelijk maakt, en niet de ontwikkeling van een abstract en lineair tijdsconcept zoals van der Poel stelt.

Het abstracter worden van ons tijdsconcept heeft niet zozeer te maken met het loskomen uit een cyclisch tijdsbesef, maar met de differentiatie van verschillende levenssferen. Deze visie komt slechts impliciet aan bod bij van der Poel. Hij stelt dat moderne tijdsregelingen precies en uitgekiend zijn. In die zin beschouwt hij de strakke tijdschema's in totale instellingen (verpleegtehuizen, kloosters, ...) als voorbeelden van moderne tijdsregelingen. Dat zijn ze nu net niet. De Benedictijnse kloosters mogen dan wel als voorlopers beschouwd worden van een rationele tijdsordering, ze zijn zeker niet exemplarisch voor de huidige moderne tijdsordeningen. Zoals van der Poel zelf stelt en elders in het boek overvloedig geïllustreerd wordt, vloeit de moderne tijdsproblematiek grotendeels voort uit het feit dat verschillende subsystemen met een eigen rationaliteit hun tijdsregelingen op elkaar moeten afstemmen. Het feit dat individuen geconfronteerd worden met verschillende subsystemen

(wat niet het geval is in 'totale' instellingen) leidt er bovendien toe dat 'specifieke' tijdsnormen nauwelijks nog werkbaar zijn. Het is in dit proces van differentiatie dat de abstracte uurwerktijd een belangrijke rol gespeeld heeft.

In hoofdstuk 3 stelt Mommaas zich tot doel een conceptueel kader te ontwikkelen waarmee de veranderingen in processen van tijdsordeningen beter bestudeerd kunnen worden. Het ontwikkelde schema bestaat uit twee dimensies: 3 niveaus van temporaliteit (het alledaagse pad, de biografie en de institutionele context) en 4 dimensies van temporaliteit (sequentie, duur, lokatie en frequentie). Dit schema moet het toelaten te illustreren hoe verschillende vormen van tijdsordening met elkaar gerelateerd zijn en veranderingen op één niveau consequenties kunnen hebben op andere niveaus. Ik geef een voorbeeld uit de tekst. Wanneer gezinsleden samen willen avondeten, dan zijn de vragen wanneer er gegeten wordt (lokatie), hoe lang (duur) en hoe vaak (frequentie) afhankelijk van de tijdsordening van verschillende praktijken waarmee de verschillende gezinsleden te maken hebben: wanneer de ene thuiskomt van het werk, de andere thuiskomt van de school, wanneer de ene naar de sportclub moet, de andere zijn T.V.-programma begint, ... Bovendien hebben alle betrokkenen een eigen biografie die terug verbonden is met een eigen tijdsordening. De jongste moet bv. gaan slapen na fabeltjeskrant. En zoals de voorbeelden duidelijk maken, zijn deze tijdsordeningen ook afhankelijk van verschillende institutionele contexten: arbeidstijdregeling, onderwijssysteem, ...

Het schema dat Mommaas presenteert is niet nieuw. De dimensies van temporaliteit werden ontwikkeld door Eviatar Zerubavel, een pionier van de tijdssociologie die vreemd genoeg ontbreekt in Mommaas' bibliografie. Zerubavel sprak evenwel niet over dimensies, maar over parameters van tijdsordening. Essentieel in het schema van Zerubavel is dat de 4 temporele parameters verbonden zijn met cycli. Hoe kunnen we immers de lokatie of de frequentie bepalen zonder een cyclus? Een datum is

niets anders dan de lokatie binnen de jaarcyclus, de dag van de week is een lokatie in de weekcyclus, ... We gaan éénmaal per jaar op vakantie, we eten driemaal daags en hebben een wekelijkse rustdag. Zerubavel vond het dan ook niet nodig om zijn schema uit te breiden tot wat Mommaas de niveaus van temporaliteit noemt. De drie niveaus die Mommaas onderscheidt zijn niets meer dan 3 arbitrair gekozen cycli (die Giddens min of meer ontleende aan Braudel). Uit de studies van Zerubavel wordt echter duidelijk dat de relevante cycli variëren met het onderzoeksobject. Heel inspirerend in dat verband is zijn studie van de tijdsordening in een hospitaal. Uit dit onderzoek blijkt alvast dat een categorie zoals het 'alledaagse pad' te vaag blijft om tijdsordeningen te bestuderen. De werkelijke uitdaging van het tijdsonderzoek is precies de verschillende in elkaar genestelde cycli (o.a. op het niveau van het 'alledaagse pad') in kaart te brengen.

Beckers stelt in hoofdstuk 4 dat we momenteel getuige zijn van een fundamentele herstructurering van de tijdsordening. Hij probeert enkele van de voornaamste veranderingen die zich momenteel voltrekken in kaart te brengen. Zijn centrale stelling hierbij is dat de sociale tijdsordening in hoofdzaak gedomineerd wordt door de arbeid ("Vrijetijd vormt de speelruimte van het arbeidsbestel" p. 68). Om de veranderingen in de tijdsorde te vatten moeten we dan ook in de eerste plaats de transformatie van het arbeidsbestel bekijken. Wat dat betreft plaatst Beckers enkele vraagtekens bij de voorspelling van de 'vrijetijdsmaatschappij'. Eerder dan een algemene afname van de arbeidstijd, meent hij dat de arbeidsmarkt zich geleidelijk opsplitst in 3 groepen: (1) zij die een goedbetaalde vaste baan hebben en die de neiging hebben om steeds harder en langer te werken; (2) zij die tijdelijk en voor een beperkt deel van de tijd arbeid verrichten en (3) een groep van werklozen, arbeidsongeschikten, huisvrouwen, ouderen, ... die over veel 'vrije' tijd beschikken, maar die vaak niet de middelen hebben om deze tijd zinvol op te vullen.

Beckers uit zich ook vrij kritisch over de stelling dat flexibilisering van de arbeidstijd gepaard gaat met een toename van tijdssouvereiniteit. Alhoewel beide tendensen in wezen niet tegenstrijdig zijn, wordt het flexibiliseringsproces in de praktijk vooral geleid door de werkgevers die in de eerste plaats bedrijfstijdverlenging nastreven. Voor de werknemers betekent dit dat zij vooral arbeid moeten verrichten op tijdstippen die daarvoor minder geschikt zijn, zodat ze moeilijkheden ondervinden bij het synchroniseren van de arbeidstijd met de tijdsordeningen van andere contexten. Arbeidstijdflexibilisering leidt tot een toenemende complexiteit die voortvloeit uit de stijgende differentiatie van arbeidstijdregelingen.

De veranderingen die zich momenteel voltrekken en de toenemende complexiteit die er het gevolg van is, doen Beckers besluiten dat een ernstige bezinning over de sociale tijdsorde dringend is. "Meer dan ooit is het de vraag wie de weg uit de impasse wijst en vooral wie de spelregels bepaalt en uitmaakt wie wel en niet mag meespelen." (p. 77)

Van Bijsterveldt bekijkt de effecten van recente ontwikkelingen in de distributiesector op de tijdsordening. Dit segment van de arbeidssector heeft een heel specifieke tijdsproblematiek, vermits niet alleen rekening gehouden moet worden met de arbeidstijden van het eigen personeel, maar ook met de beschikbaarheid van het cliënteel. Dat laatste is uiteraard ook in grote mate afhankelijk van arbeidstijden. De complexiteit wordt nog groter als men rekening houdt met de aard van de geleverde goederen of diensten. Sommige goederen of diensten moeten continu beschikbaar zijn (bv. brandweer), andere moeten op specifieke tijdstippen beschikbaar zijn (bv. openbaar vervoer) en voor nog andere is het tijdstip waarop ze beschikbaar zijn minder belangrijk. Van Bijsterveldt stelt dat de tijdsregimes van distributiesystemen veranderen onder invloed van demografische, technologische, sociaal-economische en socio-culturele evoluties. Zo leidt de vergrijzing van de bevolking bv. tot een toename van

de vraag naar T.V.-programma's tijdens de dag en de verhoogde arbeidsmarktparticipatie van vrouwen leidt naar een grotere vraag voor afwijkende openingstijden van winkels. Recente technologische evoluties maken het mogelijk dat bepaalde diensten beschikbaar zijn zonder dat het dienstverlenende personeel op afwijkende uren tewerkgesteld is (bv. tele-banking). De commercialisering van diensten die voorheen tot het exclusieve domein van de overheid behoorden leidt vaak tot een uitbreiding van het aanbod op niet-conventionele uren (bv. commerciële televisie). Het proces van individualisering en de ontwikkeling van een op directe behoeftenbevrediging gerichte levenshouding verhoogt de druk om diensten op afwijkende tijdstippen beschikbaar te stellen, zonder dat de collectieve gevolgen van deze maatregelen worden ingeschat.

Net zoals Beckers benadrukt van Bijsterveldt de complexiteit en de interdependenties van de tijdsorde. Eerder echter dan te pleiten voor een weloverwogen beleid terzake wijst van Bijsterveldt in zijn besluit op de noodzaak voor distributiesector om rekening te houden met de gedifferentieerde leefpatronen en op de moeilijkheden die individuen ondervinden om hun handelingen met andere te coördineren.

Van der Poel behandelt de tijdsordening van huishoudens. Ook hier wordt van meetaf aan gesteld dat de beslissingen in de huishoudens in verregaande mate afhankelijk zijn van wat in andere maatschappelijke systemen gebeurt. Van der Poel stelt dat het huishouden zich vaak moet onderwerpen aan de eisen van de arbeidssector en de distributie. Hij stelt voor het analysemodel dat Mommaas ontwikkelde in hoofdstuk 3 te gebruiken om deze problematiek te analyseren. De manier waarop hij dit doet is vrij chaotisch. Hij snijdt een aantal verschillende problematieken aan die wel met het thema te maken hebben, maar die onderling los van elkaar behandeld worden. De auteur behandelt o.a. de relatie tussen inkomen en tijdsbesteding, de invloed van arbeidsduur, van arbeid op afwijkende tijdstippen en van de media op de huishoudelijke

tijdsordening, de opkomst van een postmoderne levensstijl, veranderingen in de levensloop, ... Bij de behandeling van deze thema's wordt het nut van het analysemodel van Mommaas in elk geval niet duidelijk.

De rommelige structuur van de tekst belet evenwel niet dat de behandelde problemen op zich interessant zijn en de uitdieping ervan een beeld geeft van de complexiteit van de 'huishoudelijke tijdsordening'.

De belangrijkste moraal van het boek is dat tijdsordening een complexe zaak is. De tijdsordeningen van verschillende sociale systemen zijn interdependent, zodat veranderingen in het ene systeem onvermijdelijk (en vaak onvoorziene) gevolgen hebben voor andere systemen. Onze kennis over deze interdependenties is nog fragmentair en de theorievorming staat nog in de kinderschoenen. In het afsluitend hoofdstuk pleit van Bijsterveldt dan ook voor meer onderzoek. Het is echter jammer dat de auteurs het bestaande onderzoek niet beter tot zijn recht hebben laten komen. Er wordt slechts fragmentair naar de Nederlandse tijdsbudgetonderzoeken verwezen en de resultaten van buitenlands onderzoek zijn zo goed als afwezig. In de tekst wordt trouwens getwijfeld aan de waarde van tijdsbudgetonderzoek om inzicht te krijgen in de samenhang tussen duur, sequentie, frequentie en timing van activiteiten. Van der Poel vindt sociografisch en ethnografisch materiaal hiervoor geschikter, vermits deze studies meer aandacht hebben voor 'contextuele' samenhangen. Los van het feit dat ik deze kritiek op tijdsbudgetonderzoek onterecht vind, is het opvallend dat in het boek nergens sociografische studies gebruikt worden om de aangehaalde problematieken te illustreren.

Ignace Glorieux

Kruithof C.L., *Verschijselen aan de rand. Een bundel cultuursociologische opstellen*, Zeist, Kerckebosch, 1989, 134 blz.

Anders dan in Frankrijk is het in Vlaanderen verre van gebruikelijk dat sociologen stilistisch verzorgde essays plegen over onderwerpen die ook niet-vakgenoten aanspreken. C.L. Kruithof heeft dit quasi-taboe binnen de Vlaamse sociologengemeenschap onlangs doorbroken met zijn opstellenbundel Verschijselen aan de rand. De titel is voor meerdere interpretaties vatbaar. Vooreerst handelen diverse van de elf essays over algemene sociale fenomenen die binnen de sociologie (ten onrechte) slechts van marginaal belang worden geacht en daarom nauwelijks bestudeerd zijn. Voorbeelden hiervan zijn de opstellen over gevoelens als schaamte en vernedering, en over het Parijse café 'Chez Lipp'. In de tweede plaats schrijft Kruithof meermaals over sociale typen die binnen de samenleving van hun tijd 'aan de rand' leefden, als bij voorbeeld de Italiaanse condottiero en de beul. Een derde mogelijke interpretatie van de titel, betreft de werkwijze van de auteur. Meerdere essays zijn beschouwende aantekeningen in de rand of de kantlijn van andere boeken en studies. Voorbeelden hiervan zijn het opstel over 'Het lijk als curiosum' (ondertitel: 'Een aantekening naar aanleiding van Ariès L'Homme devant la mort') en het essay 'Cynisme als sociologisch begrip' ('Een aantekening bij een werk van Catherina Lis, Hugo Soly en Dirk Van Damme'). Uit de aangehaalde onderwerpen mag overigens blijken dat Kruithof op nog een ander belangrijk punt van 'het canon' van de Vlaamse sociologie afwijkt: hij begeeft zich meermaals op de grensgebieden die de sociologie van aanverwante disciplines als de psychologie en vooral de geschiedenis scheiden.

Het onder sociale wetenschappers gangbare misprijzen voor een meer essayistische benadering heeft, niet alleen in Vlaanderen overigens, behalve met een vaak verkeerd begrepen streven naar professionalisering niet zelden te maken met een zekere afkeer voor 'het

schrijven met de Franse slag'. Kruithof weet de valstrikken van het essayistisch genre echter goed te ontwijken. Zijn opstellen zijn geen badinerende aan-schakeling van louter subjectieve indrukken of sociologische luchtspiegelingen; ze bevatten integendeel steeds voldoende aanknopingspunten met de sociale realiteit, al is dat dan vaak een marginale werkelijkheid. Dit maakt zijn boek dan ook tot een positief exemplar van een in Vlaanderen te weinig beoefend genre: door een sociologisch-essayistische bril de maatschappij bekijken.

Rudi Laermans

Stephens M., *Geschiedenis van het nieuws. Van de tamtam tot de satelliet*, Utrecht, Het Spectrum (Aula paperback nr. 179), 1989, 428 blz.

Dit boek is een vertaling van het in 1988 bij Viking press uitgebrachte "History of the news. From the drum to the satellite". Bedoeling van het boek is een overzicht te geven van de geschiedenis van het nieuws. Dit wordt door de auteur gedefinieerd als elke "nieuwe informatie over een onderwerp van enig algemeen belang, die met een deel van het publiek gedeeld wordt" (p. 18).

Meer bepaald wordt, op wetenschappelijk verantwoorde wijze, nagegaan hoe doorheen de geschiedenis het nieuws tot stand kwam, wat de selectiecriteria waren om te bepalen wat wel of niet nieuws werd, welke de impact was van de sociale, politieke en maatschappij omgeving op het werk van de nieuwsmakers enzovoort. De auteur biedt hiermee een, uitvoerig met literatuur gestoffeerde, sociologische historiek van het nieuws.

De periode die hij daarbij bestrijkt, omspannt de ganse beschaving. Proportioneel wordt echter de meeste aandacht gericht op de periode tot de 20e eeuw. Hierdoor komt in dit boek vooral de geschiedenis van het nieuws als gesproken nieuws en de langzame overgang daarvan

naar gedrukt nieuws, aan bod. De spectaculaire omwentelingen en complexifiëringen die het nieuwsproces in de 20e eeuw meemaakte, behandelt de auteur maar oppervlakkig. Volkomen onterecht omdat het belang dat dit onderwerp gekregen heeft precies in die recente trends te situeren is.

De waarde van dit boek is dan ook vooral te situeren op het vlak van de compilatie van de beschikbare literatuur met betrekking tot de studie van het nieuws tot en met de 19e eeuw. Meer dan een goed geschreven synthese is dit boek niet, omdat enerzijds geen oorspronkelijk onderzoek werd verricht en anderzijds de beschikbare kennis evenmin aan een oorspronkelijke vraagstelling werd onderworpen.

Dit maakt dat vooral de Nederlandstalige lezer-student dit boek zal weten te appreciëren omdat hiermee het enigszins gedateerde werk van T. Luykx kan aangevuld worden.

Jean-Claude Burgelman

Van Haegendoren M., *Van werken krijg je vuile handen. De Belgische Werkliedenpartij 1914-1940*, Acco, Leuven, 1988, 156 blz.

Dit boek is een verkorte en bijgewerkte heruitgave van het doctoraat van de auteur, dat in 1967 verscheen onder de titel "25 jaar Belgisch socialisme. Evolutie van de Belgische werkliedenpartij tot de parlementaire democratie in België van 1914 tot 1940" en dat ondertussen is uitverkocht. Het wil in hoofdzaak een kroniek van de gebeurtenissen in en rond de socialistische beweging (p. 143) schetsen met "oog voor de mens in het politieke bedrijf (p. 7) en heeft dus geen wetenschappelijk-innoverende maar wel populariserende pretenties. De auteur is in zijn opzet geslaagd: het boek is vlot geschreven en helder van opbouw met naast het feiten-relaas aandacht voor fenomenen zoals de verzuiling, de uitbouw van de overlegeconomie, de ver-

zoening van de klassepartij BWP met de Belgische staat en het koningshuis en het vergeefse streven van de BWP naar een parlementaire meerderheid.

Behalve de onbetwistbare pluspunten proef ik toch ook een ietwat wrange bijmaak. Dat een werk van meer dan twintig jaar oud mits enige aanvullingen en correcties enkel populair dient herschreven te worden, getuigt zeker van de kwaliteit van het oorspronkelijke werk, maar zegt vooral veel over de lamentabele toestand van het onderzoek naar de geschiedenis van het Belgische socialisme. Ondanks hoogstaande bijdragen van o.a. Liebman, Vanthemsche, Puissant (die overigens niet gebruikt wordt) blijft de Belgische geschiedschrijving ver ten achter bij de gedurende de laatste 20 jaar snel vorderende geschiedschrijving van de arbeidersbeweging in o.a. Duitsland, Frankrijk en Nederland. De probleemstelling van het geschiedkundig onderzoek is ondertussen ook verschoven van de in dit boek nog overwegende "grote mannen stellen grote daden en hebben grote jaloezieën"-benadering naar een meer complexe benadering, die het optreden van de leiding relateert aan de evolutie van de interne organisatie en van het netwerk van organisaties, aan de relatie tussen leiders en leden en tussen geëngageerde militanten en de moeilijk bereikbare, wispelturige achterban en vooral aan de problematische verhouding van de georganiseerde arbeidersbeweging en het gewone dagelijkse arbeidersleven. Bij gebrek aan onderzoek blijven deze vragen in het boek onbesproken. Slotsom: het is een goed en voorlopig onvervangbaar boek mét alle mankementen van de schamele onderzoeksstand van de geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België.

Staf Hellemans

Ter Haar J., *De Franse Revolutie*, Fibula, 1989, 344 blz.

De herdenking van de Franse Revolutie, de fameuze bicentenaire, is naast een megaspektakel ook een intellectueel opwindende gebeurtenis geweest. Ze is middenin een heftig historisch debat gevallen tussen de jacobino-marxisten (dragers van de traditionele, erg sociaal-economisch gerichte visie op de revolutie) en de revisionisten of aanhangers van Furet (die veel meer aandacht schenken aan de gedurende de revolutie ontwikkelde ideologieën en cultuur). Onder impuls van dit debat verscheen ook belangrijk nieuw materiaal over de revolutie zelf, met bv. belangstelling voor de wetenschappelijke instellingen, de cultuur, het politieke denken, bepaalde epifenomenen ...

De rijkdom aan interpretaties, de aandacht besteed aan welbepaalde deelaspecten van de revolutie houden echter het gevaar in dat de revolutie als keten van gebeurtenissen verloren gaat. Een terugkeer naar de evenementen lijkt af en toe broodnodig om zijn weg niet te verliezen in de wirwar van interpretaties. Vooral omdat de betrokkenen zelf de revolutie immers wellicht in de eerste plaats als een opeenhoping van dramatische gebeurtenissen beleefden.

Een eerste lectuur van de revolutie dient misschien dan ook de vorm van een episch verhaal aan te nemen. Juist in dit kader is het verheugend dat het boek *De Franse Revolutie* van Jaap ter Haar, dat een dergelijke vorm aanneemt, heruitgegeven is. Het is een boek bij uitstek om met die revolutie kennis te maken, misschien ook omdat het naar een eerder jeugdig publiek toe is geschreven. Het boek is echter ook voor volwassenen leesbaar, en biedt bovendien het voordeel dat het minder omvangrijk is dan andere klassiekers uit het genre, zoals Michelets *Histoire de la Révolution française* (1).

Laat ons beginnen met de sterke punten van het boek op te sommen. Het is goed geschreven, met de epische toon die bij een dergelijk werk past. De revolutie komt

eruit te voorschijn als een hartstochtelijk drama, een gebeuren dat alle geledingen van de samenleving raakte. De auteur slaagt erin een authentieke sfeer te scheppen, door middel van een ietwat archaische taalgebruik, met gebruikmaking van fraaie verbuigingen - "Het hoofd wordt den volke getoond". Hij voert allerlei scènes in die de sfeer van het revolutionaire Frankrijk hebben getekend. *Fait-divers* die in geschiedkundige analyses vaak op de achtergrond verdwijnen, duiken weer op. Zoals de honderdtwintigjarige burger, door de revolutie bevrijd van zijn lijfeigenschap, als spektakelstuk opgevoerd op een revolutionair feest (p. 147-148). Of de ontsnappingspoging van Drouet, de postmeester verantwoordelijk voor de arrestatie van Lodewijk XVI die later in Oostenrijkse gevangenschap belandde (p. 302-303).

Ter Haar slaagt erin de actoren een eigen identiteit te geven, en weet vooral ze in hun culturele en sociale context in te passen. De belangstelling voor de sociale achtergrond van de revolutie suggereert dat de auteur eerder bij de marxistische school aansluit. Dit is misschien wat sterk geformuleerd. Hij neemt van hen vooral de terechte aandacht voor bepaalde sociale determinanten over. Als een rode draad glijdt doorheen zijn boek -en hierin vertekent hij nauwelijks de werkelijkheid- de voortdurende obsessie die de volksklassen, de grote meerderheid van de bevolking dus, omtrent brood koesterden.

Ook in de dialogen tussen gefingeerde actoren, die als een leidraad doorheen het boek opduiken, keren die sociaal-economische bekommernissen terug. Veel van de geïmproviseerde gesprekspartners neigen er sterk toe de situatie in socio-economische termen te analyseren. Hier komen we aan een van de paradoxen van het genre toe. De auteur wenst afwezig te blijven uit het gebeuren, maar tegelijk zijn interpretatieve schema's in het geheel te integreren. De dialogen waarin de auteur de mensen 'aan het woord' laat, zijn dan ook de plaats waar de auteur het duidelijkst zelf de touwtjes

in handen neemt. De actoren die hij erin opvoert zijn eigenlijk spreekbuizen van de auteur.

Hoe becommentariëren Ter Haars getuigen nu de revolutie? De meeste onder hen, zowel volksmensen, burgers als aristocraten, houden er een eerder analyserende en genuanceerde visie op de gebeurtenissen na. Ze weerspiegelen daarmee Ter Haars visie op de revolutie. Ter Haar houdt er inderdaad een eerder genuanceerd standpunt op na, hij heeft begrip voor de omstandigheden die de Fransen tot revolutie dreven (die hij zelfs ietwat karikaturaal voorstelt), en velt ook over de jacobijnse periode een genuanceerd oordeel: "Ja, met grote regelmaat rollen de hoofden in de manden op het schavot. Maar menige maatregel, door de Comités en de Conventie genomen, strekt tot heil van het land. Onderwijs, kunsten en wetenschappen kunnen de vleugels in vele richtingen uitslaan; krankzinnigen en doofstommen valt voor het eerst een wat menselijker behandeling ten deel. Ondanks het bloed dat thans zo rijkelijk vloeit, blijven de drijfveren der bestuurders hoofdzakelijk verheven idealen; ..." (p. 302).

Ter Haar beschrijft de revolutie als de barensweeën van een nieuwe wereld. Het valt hem dan ook moeilijk de betrokkenen, die een soort jeugdige onwetendheid en onschuld bezitten, geheel en al te veroordelen. De meeste personen, van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette tot Robespierre en Saint-Just, krijgen toch af en toe het voordeel van de twijfel mee. Jeugd brengt onwetendheid, maar ook onkunde met zich mee: "Ieder wil iets anders, ieder vecht voor zijn eigen groep, schreeuwt uit gekwetste ijdelheid of omdat hij zich persoonlijk diep beledigd voelt. Moet het zus? Of moet het zo...? Een bezoeker van Parijs," -wellicht Ter Haars alter ego- "die reeds veel van de wereld heeft gezien merkt kort en juist op: 'Dit is het aangrijpend schouwspel der wording van een nieuwe wereld. Maar de hierin optredende acteurs zijn kleine, onbeduidende sujetten; als een handvol vliegen zoemen zij er omheen..." (p. 273-274). De revolutie lijkt als het leven, de actoren groeien met de revolutie op en wor-

den langzaam oud. Gaandeweg overvalt alle spelers een soort vermoeidheid, een wanhoop in de revolutie en de toekomst te geloven. Zo beschrijft Ter Haar de zelfmoord van de Girondijnse afgevaardigde Rebecqui: "Rebecqui is moe, onuitsprekelijk moe van alle strijd, alle woorden, alle idealen, die zijn gesmoord in gewroet en gekuip, komplotten en bruut geweld. Hij ziet geen heil meer in het leven, nu al zijn hoop, al zijn toekomstverwachtingen om hals zijn gebracht... Een plons ... geborrel! Al is het dan zonder broederschap en gelijkheid, vrijheid van alle aardse banden heeft de afgevaardigde Rebecqui in het koele water van de Middellandse Zee gevonden..." (p. 285).

Natuurlijk kan de lezer zich de vraag stellen in hoeverre Ter Haars reconstructie historisch accuraat is. Het antwoord luidt wellicht: zoveel en zo weinig als elke mogelijke reconstructie. Het genre dat Ter Haar ter hand heeft genomen ligt tussen literatuur en wetenschapsbeoefening in, neemt van beide sterke en zwakke punten over. De auteur grijpt in, schept in wezen een verhaal over de revolutie. Maar die literaire reconstructie verleent het verhaal de kracht en gedrevenheid die theoretische beschouwingen vaak ontberen.

Het accuraatheidsprobleem stelt zich inderdaad. Maar het gaat hier niet zozeer om iets dat specifiek aan Ter Haar ligt, maar aan het a priori probleem de gebeurtenissen binnen een revolutionair proces (hetzelfde probleem stelt zich bijvoorbeeld ook voor de Russische Revolutie van 1917 of de Spaanse burgeroorlog) in detail en juist beschreven te kennen. In een revolutie gebeurt er zo veel meer dan in het dagelijkse leven, dat men niet onmiddellijk over de technieken beschikt om ze correct weer te geven. De betrokkenheid van de actoren ondergraaft bovendien des te meer iedere wil tot objectiviteit. De onmogelijkheid bepaalde gebeurtenissen tot in de details weer te geven is bijvoorbeeld bestudeerd door Corrado Rosso in zijn essay *Le tambour de Santerre*. Het gaat om de executie van Lodewijk XVI. De auteur stelt zich

de vraag in hoeverre tromgeroffel de koning het spreken onmogelijk heeft gemaakt. Uit zijn reconstructie blijkt dat we over dit specifieke detail -dat een grote emotionele en politieke geladenheid bezitgeen toereikende informatie kunnen bezitten. Een literaire reconstructie, zoals die van Ter Haar, vertelt dus steeds enkel een mogelijk verhaal van de Franse Revolutie.

Dit gezegd zijnde, valt toch op te merken dat Ter Haar vrij talrijke detailfouten maakt. Wellicht een gevolg van het feit dat hij als Nederlander niet zulk een intieme vertrouwdheid heeft met de chronologie en de persoonlijkheden uit dit deel van de Franse geschiedenis. Zijn beeld van de intrigerende Choderlos de Laclos, op een duister chronologisch moment gesitueerd, is bijvoorbeeld wat naïef en achterhaald; Lazare Carnot veroordeelt hij tot de rolstoel (wellicht verwart de auteur Carnot met Couthon, een fout die hij later herstelt). Ook madame de Pompadour belandt onder het schavot, het arme mens was nochtans al geruime tijd overleden. Een ander -wellicht onvermijdelijkpunt, waarin we te gemakkelijk de hand van de schrijver herkennen, is de mysterieuze voorkennis van de gebeurtenissen waarover sommige protagonisten lijken te beschikken.

Ondanks die feilen is dit toch een lezenswaardig boek, vooral omdat het de lezer de nodige invoeling toelaat in de keten van gebeurtenissen. Voor wie niet van sterke emoties houdt, zijn er nog de subtiele toevaligheden die Ter Haar in zijn verhaal verweeft. Zo krijgt een Ancien Régime salonauteur de naam Daniel Mornet toebedeeld. Dit is tevens de naam van de auteur van een van de klassiekers over de Franse achttiende-eeuwse intelligentsia. Toeval of niet? In een revolutie krijgt alles een betekenis!

(1) Ondergetekende heeft zelf in zijn jeugd jaren het boek van Ter Haar gelezen en herinnert zich nog de dramatische indruk die sommige scènes -bv. de 'massacres de septembre'- maakten. Tegelijkertijd

was het toen een verwarrend boek. Het was een hele ervaring een boek te lezen waar goed en slecht zo moeilijk van elkaar te onderscheiden waren.

Michel Huysseune

Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum (KDC), 1988 (18), Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen, 1988, 373 blz. (tevens gepubliceerd onder de titel: *De gezegende pers: aspecten uit de Nederlandse Katholieke persgeschiedenis in de 19de en 20ste eeuw*, Kerckebosch, Zeist).

Naar aanleiding van het twintigjarig bestaan in 1989 van het Katholiek Documentatiecentrum in Nijmegen, een instituut dat documenten archiveert van en onderzoek stimuleert over het Nederlandse katholicisme, werd een extra dik Jaarboek, het achttiende al, op de markt gebracht. In afwijking van de voorgaande jaarboeken is het in zijn geheel gewijd aan één thema, de evolutie van de katholieke pers in Nederland sinds 1800. In een twintigtal artikels, meestal van de hand van jonge historische vorsers of van voormalige hoofdrolspelers uit de katholieke pers, komen vijf thema's aan bod: de algemene relatie tussen de katholieke pers en het katholicisme, de wereld van de katholieke journalisten en redacteuren, de landelijke pers, de regionale pers en de week- en maandbladen.

De artikels documenteren hoe eng de katholieke pers met de evolutie van het Nederlandse katholicisme verbonden was. Na een moeizaam begin, te wijten aan de eeuwenlange achterstelling van het katholieke volksdeel in een protestantse natie en het wantrouwen van de clerus ten aanzien van lezende katholieken, kende de katholieke pers na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869, een langzame bloei. Tussen de twee wereldoorlogen was de katholieke pers uitgegroeid tot een centraal bestanddeel van de katholieke zuil. "De Pius-almanak van 1931 vermeldt de titels van 34 katholieke dagbladen (waaronder 4 landelijke, nl. de

Tijd, de Maasbode, het Centrum en de Volkskrant, SH), 32 twee- of driemaal per week verschijnende nieuwsbladen, 91 weekbladen en 141 tijdschriften. In navolging van de neutrale pers boden de katholieke bladen hun lezers geïllustreerde zondagsbladen aan, feuilletons, romanbijvoegsels, gratis ongevallenverzekeringen en sportribrieken. Kortom: in de ogen van de clericus was er voor geen enkele katholiek reden om een niet-katholieke krant te lezen". Het citaat komt uit de centrale bijdrage van Otto Lankhorst over de katholieke dag- en nieuwsbladen tot 1940. Hij gaf zijn artikel de kop "Tussen commercie en apostolaat". Het clericalisme was in de katholieke zuil in Nederland inderdaad zeer uitgesproken, veel meer dan bij zijn Belgische evenknie. Vanaf de jaren 1890 was de geestelijkheid de drijvende kracht achter de katholieke pers. Elk blad kreeg een door de bisschop benoemde geestelijke als censor toebedeeld die moest waken over de rechtlijnigheid. Allerlei lokale geestelijken bemoeiden zich vanop de kansel of rechtstreeks in de perslokalen met het reilen en zeilen van de katholieke pers.

Vanaf de jaren 1950 en vooral vanaf 1960 verzeilde de katholieke pers zoals de katholieke kerk, de partij en de rest van de zuil in een existentie-crisis. Vele katholieke bladen verdwenen op korte tijd, enkelen wisten zich aan de nieuwe situatie van een meer pluri-forme lezerskring aan te passen. Biezonder boeiend in dit verband is de confrontatie van twee "getuigenis"-artikels. Herman Pijfers beschrijft de ondergang van de "Katholieke Illustratie", dat van bij zijn stichting in 1867 tot kort na de tweede wereldoorlog het toonaangevende katholieke weekblad was. In de jaren '50 was het echter volkomen gescleroseerd geraakt. Men wenste vooral geen moeilijkheden en bleef op het gekende uitgesleten pad zodat het in 1968 roemloos verdween. Jan van der Pluijm, van 1864 tot aan zijn dood in 1988 hoofdredacteur van de "Volkskrant", kan daar-entegen vol trots verhalen hoe het in 1921 opgerichte dagblad van de katholieke arbeidersbeweging zich na

1945 eerst wist op te werken tot een kwaliteitskrant en hoe het in de jaren '60 en '70, met achterlating van de vroegere katholieke thuisbasis, wist door te groeien tot hét progressieve dagblad van Nederland met ruim 300.000 abonnees in 1988. In tegenstelling tot Vlaanderen, waar de katholieke pers zijn marktaandeel in de voorbije decennia kon uitbreiden, deelde de katholieke pers echter grotendeels in de ondergangssfeer van zijn zuil in het algemeen.

Staf Hellemans

Soete L., *Het Sovjet-Duitse niet-aanvalspact van 23 augustus 1939. Politieke zeden in het interbellum*, Epo, Berchem 1989, 317 blz.

In 1989 was het veertig jaar geleden dat het Molotov-Ribbentroppact werd gesloten. Met dit pact erkenden en garandeerden Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie elkaars invloedssferen. Het pact veroorzaakte destijds een diepgaande ontreddeering binnen het linkse kamp. Antifascistische militanten, Joodse solidariteitsorganisaties, oud-Spanje strijders en Duitse politieke vluchtelingen die, geconfronteerd met aarzelende politiek van de Westerse leiders, hun hoop op Stalin hadden gesteld, dienden van de ene dag op de andere deze ogenschijnlijk zo tegennatuurlijke alliantie te verdedigen, met als argument de real-politieke staatsbelangen van de Sovjet-Unie.

Veertig jaar na datum meent Lieven Soete dit nog eens over te moeten te doen. De Sovjet-Unie had, vanuit geopolitiek oogpunt, vermoedelijk weinig manoeuvreer ruimte. Of zulks ook een rechtvaardiging is voor de uit het pact voortvloeiende annexaties van de Baltische staten en bezetting van Oost-Polen, voor de slachtpartij te Katyn, voor het uitwijzen van Duitse politieke vluchtelingen, voor de daadwerkelijke economische en politieke samenwerking met nazi-Duitsland is een gans andere zaak. Soete meent van niet. Zich grotendeels steunend op de apologetische lite-

ratuur die tot voor kort door Sovjet-historici werd geproduceerd schrijft Soete een verhaal waarin de catastrofale gevolgen van Stalins "realisme" worden verdoezeld. Wie werkelijk iets te weten wil komen over het Sovjet-Duitse niet-aanvalspact leest beter het boek dat ongeveer tegelijkertijd verscheen van de hand van de Nederlandse politicoloog Erik Van Ree.

Patrick Stouthuysen

Baars J., *De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialektiek van de vooruitgang*, SUA, Amsterdam, 1987, 276 blz.

Horkheimer en Adorno's "Dialektik der Aufklärung" is een klassiek filosofisch werk dat een haast mythische status heeft verworven, niet in het minst als gevolg van de gewild esoterische schrijf- en redeneerstijl waarin de tekst werd gevat. Het is de ontegensprekelijke verdienste van het boek van Jan Baars dat het geïnteresseerde nederlandstalige publiek nu over een plattegrond beschikt met behulp waarvan het door Horkheimer en Adorno gebouwde labyrint kan worden betreden.

Het doel van Baars' studie is het aan het licht brengen van de systematiek in het denken van deze auteurs die zich, op een misschien veel radicalere wijze dan hedendaagse postmoderne epigonen, verzetten tegen elke aanzet tot systematisering. In een eerste hoofdstuk wordt bij wijze van uitgangspositie geschetst langs welke lijnen het denken van Adorno en Horkheimer in de jaren dertig evolueerde. Het tweede hoofdstuk heeft de eigenlijke inhoud van de "Dialektik der Aufklärung" tot onderwerp, terwijl in het derde hoofdstuk het vormingsproces wordt gereconstrueerd van het "destruktieve subject"; het mensbeeld dat volgens Horkheimer en Adorno in het zog van de Verlichting wordt uitgedragen. In een vierde hoofdstuk wordt beschreven hoe maatschappelijke fenomenen als de cul-

tuurindustrie en het antisemitisme vanuit deze theoretische constructie worden begrepen. Het vijfde hoofdstuk bestudeert de relatie tussen de "Dialektik" en de studies omtrent "the authoritarian personality". In een zesde en laatste hoofdstuk wordt tenslotte de verbinding gelegd met de latere maatschappijkritiek van Adorno.

Het meest interessant aan dit werk is echter de consequente en afwijkende interpretatie die Baars geeft van dit meestal als pessimistisch, uitzichtloos en nihilistisch omschreven werk. Baars benadrukt voortdurend de "anamnetische" structuur en functie van de "Dialektik". Horkheimer en Adorno hebben de bedoeling de Verlichting te confronteren met de eigen idealen om zo via een aan de psycho-analyse verwante weg de oorspronkelijke emancipatoire doelstellingen van het Verlichtingsproject nieuw leven in te blazen. Baars slaagt er in deze interpretatie geloofwaardig te maken. Minder overtuigend is evenwel het impliciet gehouden archimedisch punt van waaruit Baars een dergelijke "anamnese" tracht te funderen.

Patrick Stouthuysen

Billiet J. (red.), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*, Kadoc-studies 6, Universitaire Pers Leuven, 1988.

"Tussen bescherming en verovering" bundelt tien bijdragen. Daarvan handelen er zes exclusief over katholieke verzuiling. In twee andere hoofdstukken gaat de aandacht overwegend naar het lokale katholieke organisatiewezen. Wie de bundel ter hand neemt met de verwachting een synthese van het zuilonderzoek in het algemeen te vinden, kan derhalve ontgoocheld worden. Wie geïnteresseerd is in de katholieke zuilvorming zal dat zeker niet zijn. Die lezer vindt in deze bundel een heldere en boeiende inventaris van het relevante onderzoek. De wijze waarop de katholieke zuilvorming

wordt behandeld, kan trouwens iedereen met belangstelling voor de moderniteit en/of Vlaanderen boeien.

In een eerste deel worden drie hoofdstukken over theorievorming en zuilonderzoek gegroepeerd. Jaak Billiet brengt een overzicht van het werk van de Leuvense godsdienstsociologen, Hans Righart belicht de mogelijkheden van comparatief onderzoek en Guido Dierickx probeert een neo-liberaal paradigma aan de man te brengen.

In zijn bijdrage stelt Jaak Billiet terecht dat de stellingen van de Leuvense godsdienstsociologen tot het referentiepunt van het Vlaamse verzuilingsonderzoek zijn uitgegroeid. Hij schetst bondig de twee sterke "momenten" van dat onderzoek: (1) de onderkenning van een evolutie van kerks katholicisme naar sociaal-culturele christenheid; en (2) de verschuiving van de aandacht van de levensbeschouwelijke of culturele grondslagen van de zuil naar het instrumenteel, politiek gebruik van het netwerk van organisaties. Bij de beschrijving van die ontwikkelingen wordt m.i. de cruciale rol van de theoretische inspiratie een beetje verdonkeremaand, met het spijtige gevolg dat het zuilonderzoek sterker van algemene theoretische ontwikkelingen afgesneden lijkt dan in feite het geval is. De hypothese betreffende de ontwikkeling van een sociaal-culturele christenheid is tenslotte een zeer directe toepassing van de stelling dat toenemende structureel-functionele differentiatie tot desintegratie leidt, tenzij een succesvolle veralgemening van de waarden plaatsgrijpt. Die propositie werd in de jaren zestig door de functionalisten ontwikkeld en op diverse wijzen toegepast. Billiet wekt de indruk dat de idee van een sociaal-culturele christenheid is gegroeid als een empirische veralgemening, naar aanleiding van een reeks onderzoeken die in de loop van de jaren zeventig werden ondernomen. Het lijkt me waarschijnlijker dat de algemene sociologische theorievorming daarentegen het specifieke zuilonderzoek op een gelukkige manier heeft geïnspireerd. Een gelijkaardige opmerking kan worden gemaakt betreffende het

tweede "moment" van de zuilproblematiek. De verschuiving van de aandacht van de levensbeschouwelijke specificiteit naar het organisatorische substratum van de zuil, wordt door Billiet in het begin van de jaren tachtig gesitueerd en ook weer in verband gebracht met empirische vaststellingen. In de politiek-sociologisch georiënteerde benadering van de verzuiling lag het accent echter al in de jaren zeventig duidelijk op de organisatorische en instrumentele aspecten van de zuil. Ik herinner me dat precies de aandacht voor die elementen me heeft getroffen bij het lezen van Huyses "Passiviteit, pacificatie en verzuiling..." (1970). Op basis van dat en andere werken van politicologen meende ik zelfs dat de term 'verzuiling' diende te worden vervangen door een begrip -"bureaucratisch patronage"- dat de aandacht verlegde van de levensbeschouwelijke grondslag naar het meer berekende, instrumentele optreden van politieke organisaties en elites (dat was in 1978). In zijn schets van de ontwikkeling van het onderzoek onderschat Billiet met andere woorden systematisch de bijdrage van theoretische ontwikkelingen in de algemene sociologie. Voor wat het zuilonderzoek betreft zijn deze nochtans steeds vernieuwender geweest dan het empirische speurwerk zelf. Achteraf bekeken, blijkt dat laatste de theoretisch uitgezette contouren slechts te hebben ingekleurd. Ik heb de indruk dat de vernieuwingen van de laatste jaren weer dezelfde weg volgen. Met zijn verwijzing naar de "institutional economics" boort Luc Huyse in ondermeer "De verzuiling voorbij" een nieuwe bron van onderzoeksproblematieken en verklaringen aan. Karel Dobbelaere doet hetzelfde via de import van Luhmanns systeemanalyse en een grotere aandacht voor de mogelijke bijdrage van de cultuursociologie. Op die manier houden die twee sociologen het spanningsveld tussen een sociaal-culturele en een politiek-economische analyse overeind en actueel. In zijn overigens uitstekende bijdrage weet Billiet die fundamenteel theoretische dynamiek niet te vatten. Hij overbelicht het empirische routinewerk en laat de algemene theo-

retische perspectieven die dat onderzoek zin en richting geven, onderbelicht.

De theoretische perspectieven die het zuilonderzoek hebben georiënteerd, blijven ook op de achtergrond in de historische bijdragen van Emiel Lamberts (over de katholieke zuil in de 19de eeuw), Emmanuel Gerard (de katholieke zuil tijdens het interbellum) en Ann D'Haese (lokale zuilvorming in Lede). Deze hoofdstukken zijn op zich zeker belangwekkend, niet in het minst door hun onderlinge verschillen. Zij worden ook theoretisch geïnspireerd: hebben bijvoorbeeld veel meer aandacht voor de zuil als instrumenteel netwerk van organisaties dan als sub-cultuur en becommentariëren vrij uitdrukkelijk en herhaaldelijk de these dat de zuil als een verweermiddel tegen de modernisering is gegroeid. Als socioloog krijgt men bij het lezen van die verhalen toch het onaangename gevoel dat de auteurs een poging ondernemen om de geschiedenis te beschrijven "zoals zij zich echt heeft voorgedaan". We weten inmiddels echter al te goed dat er zich binnen elk theoretisch perspectief dat op de verzuiling wordt geopend, minstens één, bij dat perspectief passende zuilgeschiedenis heeft voltrokken. Het blijkt dan ook onmogelijk een geschiedenis te beschrijven zonder al meteen een bepaalde interpretatie in de "objectief" weergegeven "feiten" te verdisconteren. Zo beschrijft Lamberts bijvoorbeeld het ultramontanisme als een louter conservatieve, ja zelfs bekrompen reactie tegen een onafwendbare liberale maatschappij. Ik vraag me af of de ontwikkeling van die maatschappijvorm wel zo onafwendbaar was. Misschien lijkt het ultramontanisme ons vandaag reactionair omdat het de strijd heeft verloren? Zou een geschiedenis waarin het verschijnt als een heroïsch en geïnspireerd verzet tegen een vervlakkend kapitalisme, minder plausibel zijn? Wordt de relatieve plausibiliteit van dergelijke voorstellingen niet veeleer bepaald door de wijze waarop wij vandaag onze maatschappij en toekomst benaderen dan door het verleden dat wordt beschreven? Bij het gebruik van een meer abstracte, theoretische stijl kan

het contingente van een beschreven verleden (en van onze beschrijving van dat verleden) beter voor ogen worden gehouden dan wanneer de vorm van het chronologische verhaal wordt gehanteerd. Deze laatste is beter geschikt om verhalen te vertellen, een bezigheid waarmee geschiedenis wordt gemaakt, eerder dan beschreven.

Een gebrek aan theoretische duiding kan ook, tot op zekere hoogte, aan de netwerk-analyse van Veerle Van de Velde worden verweten. De resultaten die zij bekomt hadden er ongetwijfeld anders uitgezien bij gebruik van een ander afstands- of classificatiecriterium. Een bespreking van de mogelijke invloed van verschillende criteria ware verhelderend geweest en ik vermoed dat dergelijke besprekingen weldra een belangrijke plaats zullen bekleden in het zuilonderzoek. De beschrijving van de lokale zuilenstructuur die Van de Velde in kaart brengt, is immers ongemeen boeiend. Wie er nog aan twijfelt dat dergelijke analyses nuttig kunnen zijn voor het zuilonderzoek, moet dringend dit hoofdstuk lezen.

Het boek wordt afgesloten met bijdragen van Staf Hellemans en Karel Dobbelaere, twee auteurs die in een reeks recente publikaties m.i. de basis hebben gelegd voor een mogelijke vernieuwing van het zuilonderzoek. Dat blijkt echter niet meteen uit de bijdragen die zij aan deze bundel leveren en waarvan het opzet zorgvuldig is afgebakend en beperkt. Dobbelaere handelt over de mate van verzuiling bij twee religieuze groepen (de Hutterieten en de zevendedagadventisten). Hij richt onze aandacht weer op de sociaal-culturele componenten van de verzuiling en op de spanning tussen het bewaren van een culturele specificiteit en het leven en werken in de moderne, functioneel gedifferentieerde samenleving. Staf Hellemans plaatst de katholieke zuil uitdrukkelijk in een vergelijkend perspectief. Op dat vlak biedt zijn hoofdstuk echter niet veel nieuws. Op de vraag waarom "les deux Frances", die nu al 200 jaar met elkaar overhoop liggen, niet echt verzuild zijn, wordt geen overtuigend antwoord gegeven. Over het democratische Spanje en Portugal,

waar een aantal verklaringen van de verzuiling kunnen getoetst worden, komt men niets te weten. Omdat de bijdragen van Dobbelaere en Hellemans zijn ondergebracht onder de hoofding "Verzuiling in andere contexten" vraagt men zich als lezer ook af waarom men niets te horen krijgt over de andere Belgische zuilen of over zuilaanzetten bij bijvoorbeeld het F.D.F. of Agalev. Enkel Ann D'Haese besteedt in haar hoofdstuk wat aandacht aan de Vlaams-nationale zuil. De bijdrage van Hellemans lijkt me vooral boeiend omdat zij de gangbare verklaringen van de verzuiling aanvult door te wijzen op een paar sociaal-culturele kenmerken van het katholicisme: populisme, organisch denken en organisatiecapaciteit. Deze hebben volgens hem de katholieke verzuiling mogelijk gemaakt en bevorderd. De bijdragen van Dobbelaere en Hellemans zijn overigens de enige waarin de culturele aspecten van de zuil zeer uitdrukkelijk aan bod komen. In de andere bijdragen overheerst het politiek-economisch of structureel-organisatorisch perspectief. Iets minder dan een kwarteeuw geleden was ik ervan overtuigd dat een dergelijk, instrumenteel perspectief het voortbestaan en de effecten van de verzuiling afdoende kon verklaren. Nu ben ik daar niet meer zo zeker van.

"Tussen bescherming en verovering" verduidelijkt heel wat, maar de sterkste momenten van het boek zijn voor mij die al te schaarse pagina's waar over de oriënterende kracht van cultuur en over het bewaren van culturele specificiteit wordt geschreven. Het "strategisch paradigma", dat is de utilitaristische benaderingswijze die door Guido Dierickx te koop wordt aangeboden en die de aandacht nog exclusiever op de instrumentele belangenbehartiging wil richten, voerspelt m.i. dan ook niet veel goeds. Als dat "paradigma" navolging vindt, kan men in de toekomst relevante en leesbare boeken over verzuiling wel vergeten. Beter zeker spelen en nu meteen nog iets over die problematiek lezen. "Tussen bescherming en verovering" is een zeer geschikte gelegenheid, een buitenkans eigenlijk.

Mark Elchardus

2. Ter bespreking ontvangen

Ariès P. & Duby G., *Geschiedenis van het persoonlijk leven: van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*, Agon, Amsterdam, 1989

Bosman E. & Van Dongen W., *De incompatibiliteit van ouderschap en betaalde buitenhuisarbeid verricht door de vrouw: een verkenning vanuit het perspectief van een bevolkingsbeleid*", CBGS-Werkdocument nr. 59, 1989

Chomsky N., *Over ideologie en macht*, EPO, Berchem, 1989

Florizoone, P., *Het ecologistisch manifest*, EPO, Berchem, 1989

Geurts J. & Vennix J. (red), *Verkenningen in beleidsanalyse*", Kerckebosch, Zeist, 1989

Groenland E., *Socio-economic well-being and behavioral reactions*, Tilburg UP, 1989

Hellemans S., *PLEidooi voor een internationale en tegen een provincialistische benadering van verzuiling*, Sociologisch Onderzoeksinstituut, K.U.Leuven, 1990

Liebrand W. & Van Lange P., *Als het mij maar niets kost. De psychologie van sociale dilemma's*, Swets & Zeitlinger, Lisse, 1989

TOR, *De opstand van de intellectuelen. De Franse Revolutie als avant-première van de moderne cultuur*, DNP/Pelckmans, Kapellen, 1989

Van de Geest S. & Nijhof G. (red), *Ziekte, gezondheid en cultuur*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1989

Van Noort W., *Bevlogen bewegingen. Een vergelijking van de anti-kernenergie, kraak- en milieubeweging*, SUA, Amsterdam, 1988

Van Schendelen M.C.P.M., *Toegepaste politicologie*, Stenfert Kroese, Leiden, 1989

Vandekerckhove L., *Over het ontstaan van de gevangenisstraf. Een kijk op het oude Rome*, Acco, Leuven/Amersfoort, 1989

Wallerstein J. & Blakeslee S., *Nieuwe kansen. Mannen, vrouwen en kinderen tien jaar na de scheiding*, Scala (Het Spectrum), Utrecht/Antwerpen, 1989

Willems W. & Cottaar A., *Het beeld van Nederland*, AMBO/NOVIB, Baarn, Den Haag, 1989

